

ЗНАХІДКИ УКРАЇНСЬКИХ НАТІЛЬНИХ ХРЕСТІВ В СЕРЕДНЬОМУ І НИЖНЬОМУ ПРИСАМАР'І

Територія Пониззя Присамар'я здавна привертала увагу дослідників, проте їх зацікавленість належала, переважно археологічним пам'яткам від доби каменю – бронзи та ранньозалізного часу. Пам'ятки пізніших часів, тим більш козацької епохи, переважно залишалися поза вивченням [28, с.28, 29- 33 с.214]. Винятковим явищем у цьому плані є роботи керованої Д.І.Яворницьким новобудівної Дніпрогесівської експедиції НКПросу 1927-1932 років [14, с.11-12], коли вперше на зазначених територіях були відкриті і досліджувалися не лише неолітичні і матеріали ранньобронзової доби, а й алано-болгарські пам'ятки, поселення доби Київської Русі, козацькі поховання XVII-XVIII ст. Д.І.Яворницький першим проводив археологічні розвідки на теренах Богородицької фортеці і її посаду під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927-1932 років [13; 19, с. 256-257] (у фондах ДІМ ім. Д.І.Яворницького знаходиться близько 80 натільних христів «із запорозьких поховань», зібраних вченим, але у матеріалах його розвідок місця знахідок часто не фіксувалися, через це знахідки не паспортизовувалися, що ускладнює ідентифікацію матеріалів).

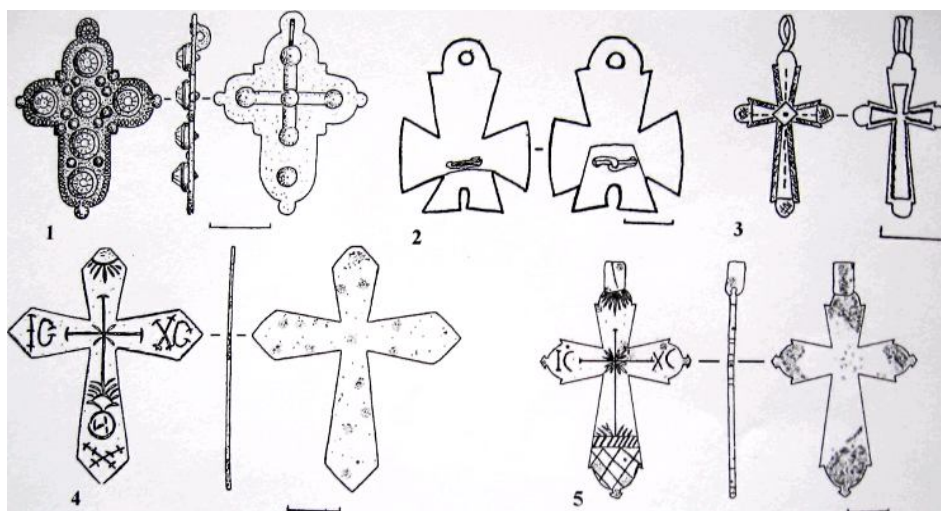
У повоєнні роки і до кінця 1980-х матеріали доби середньовіччя і козаччини з гирла Самари цікавили, переважно, краєзнавців і аматорів. У 1960-1970 рр. брати В.В. та Е.В.Бінкевичі знаходили монети й інші старожитності на Ігреньському півострові: про ці знахідки з пониззя Самари лише стисло згадано в праці „Городок старинный запорожский Самарь с перевозом [1]. В цей же час і на цій же території краєзнавець з Придніпровська Є.Богуш збирав натільні хрести, колекція яких по смерті аматора була розпродана спадкоємцями частинами.

У 2001 році науково-дослідною Лабораторією археології Подніпров'я ДНУ під керівництвом професора І.Ф.Ковальової на території Богородицьком фортеці і її посаду були розпочаті планомірні розвідки і розкопки. Наслідком цих робіт стало не тільки надбання численних нумізматичних [29; 31; 32], сфрагістичних [18; 20], гутних [30], мілітарних [16, 31], керамічних [23] та інших комплексів, а й вирішення шляхом синтезу археологічних та

історіографічних матеріалів багаторічної дискусії стосовно місцерозташування старовинного запорозького міста Самарь і Богородицької фортеці [11]. Отримані матеріали досліджень оперативно вводилися до наукового обігу [2-11; 15-20; 22; 23; 30-35]. Внаслідок вищезазначених археологічних досліджень до фондів археологічного кабінету ДНУ надійшло понад 100 натільних хрестів і виробів дрібної пластики культового характеру.

На підставі співставлення історіографічних матеріалів та публікацій археологічних джерел України і Росії в тій чи іншій мірі вдалося класифікувати наші ставрографічні надбаня і локалізувати їх за ареалами побутування та хронологією. Переважна більшість артефактів – російського походження; крім них чітко виділяються група барочних хрестів українського походження межі XVII-XVIII ст., хрести українського і запорозького походження середини –другої половини XVIII ст., а також група натільних хрестів закордонного походження, котрі, ймовірно потрапили сюди з переселенцями з Молдавії та Валахії у 1770-х роках. І якщо інформативна ситуація із артефактами, що побутували на території Полтавщини і Черкащини зазначеного періоду, поступово роз'яснюється, то у відношенні виробів автентичних запорізькому козацтву іноді маємо більше запитань, ніж відповідей.

Через обмеженість накладів видань, в яких наші матеріали публікувалися раніше, вважаємо за необхідне повторення описів окремих знахідок і міркувань, оскільки зараз, завдяки розвідкам і розкопкам археологів ДНУ ставрографічне зібрання виробів українського і запорозького походження набуває певної окресленості. Тому сьогодні постала потреба ґрунтовнішого розгляду виробів вищезазначеного ареалу побутування.

Малюнок 1. Натільні хрести українського і запорозького походження з території Богородицької фортеці та зібрання братів В.В. та Е.В.Бінкевич

Серед публікованих раніше знахідок українського походження з території Богородицької фортеці маємо згадати, передусім, натільний жіночий хрест №104. знайдений у 2006 році [6]; бронзовий литий латинський, із вставками, прозорого гранованого скла на всіх балках. Кінці балок закруглені, на краях горизонтальної та нижньому кінці вертикальної – прикраси у вигляді кульок діаметром до 2 мм, на верхівці вертикальної – у вигляді кола до 4 мм у діаметрі. По периметру

лицевого боку – насічка; середохрестя розділене невеликими промінцями до 2 мм завдовжки. На зворотному боці – вушко для підвішування і крапчасте зображення прямого латинського хреста, утворене виступами заглиблень скляних вставок (мал. 1.1). Розміри хреста 33x25 мм.

Аналогічні вироби були широко поширені у XVIII ст. на території сучасних Черкаської й Полтавської областей, що підтверджує джерельні свідчення про перебуванні в Богородицькій фортеці козаків Полтавського Миргородського полків та про знаходження земель Старої Самари у складі Полтавського полку в якості Старосамарської сотні [21]. Серед знахідок 2007 року маємо подібний хрест, 26x19 мм, із вставками з блакитного скла, котрий зараз знаходиться в обробці і підготовці до публікації. Крім того, в поточному році такий самий хрест, 42x32 мм, із вставками із синього скла знайдено відомим краєзнавцем і колекціонером О.М.Шульгою¹ в околицях с. Карабинівка Павлоградського району Дніпропетровської області виникнення котрого належить до середини XVIII ст.

Таким чином, загальна кількість виробів даного класу і хронологічного відтинку з нижнього і середнього Присамар'я сягнула трьох примірників.

Серед знахідок запорозького походження з території Богородицької фортеці, публікованих раніше, маємо згадати два натільних хрести – № 51 і №75.

Хрест № 51 срібний литий з ручною доводкою і гравіруванням, 28 (з вушком) x 14 мм. Лицевий бік (мал. 1.3) триплановий за композицією, складається з двох латинських хрестів з розширеними балками і ромба в центральній частині, від якого відходять кінці – промені прямого латинського хреста [16, мал. 13.9].

Зовнішній хрест 23 мм завдовжки має лінійне розширення балок і наближається за формою до типу мальтійських хрестів, але має напівкулясте продовження, прикрашене ручної роботи гратчастим орнаментом крім горішньої частини. Поле зовнішнього хреста від країв до межі внутрішнього заповнене голкоподібною насічкою під кутом близько 45 градусів. Внутрішній латинський хрест 18x9 мм має розширення балок від 1 до 2,5 мм. Від центрального ромбу з крапкою у центрі 3,5 x 3,5 мм відходять пунктирні не суцільні промені, утворюючи хрест 16x9 мм. Вушко знахідки вигнуте.

Зворотний бік являє собою двопланову композицію із зовнішнього хреста описаного типу, але не декорованого, і внутрішнього, латинського з розширеними балками, 16x9 мм. Балки внутрішнього хреста прикрашені насічкою (крім горішньої частини вертикальної), яка йде перпендикулярно центральній лінії балок від граничного контуру на тло основного хреста.

Аналогії знахідці немає; найближчим за ознаками є бронзовий запорозький хрест з колекції Д.І.Яворницького (із запорозьких поховань), котрий зберігається в Дніпропетровському історичному музеї.

Надзвичайно цікавим є натільний хрест № 75, вирізаний з тонкого бронзового листа (мал. 1.2), котрий за формою схожий на описаний В.В.Тітовим

¹ Автор висловлює О.М.Шульзі щиро вдячність за передані матеріал можливість опрацювання його знахідок.

кам'яний надмогильний запорозький хрест №12 з с. Мар'янське Апостолівського району Дніпропетровської області [26, с.47]. Знахідка не має прикрас і елементів оздоблення, помірно корозована і скоріш за все була зламана ще в той період: її нижня відламана частина прикріплена до основної конструкції за допомогою мідного дроту. Розміри – 36 мм заввишки (з вушком) та 26 мм по раменах. Це – другий натільний хрест з цих місць, котрий з високою долею вірогідності може належати запорожцям [16, мал.13.10].

В 2007 р., під час дослідження південної частини посаду фортеці у категорії підйомного матеріалу був отриманий бронзовий натільний хрест, вирізаний з товстого листа, з гравіруванням та різьбленням, 56 (з вушком) x 34 мм. Лицевий бік (мал. 1.5) двоплановий за композицією, складається з двох латинських хрестів. Вушко знахідки зсувне знімне, для його фіксації в горішній частині вертикальної балки вирізьблена невеличка канавка.

Зовнішній – хрест 50 мм завдовжки має лінійне розширення балок і наближається за формою розширень до типу мальтійських хрестів, але має напівкулясте продовження, котре закінчується гострим виступом на кінцях горизонтальної і нижньому кінці вертикальної балок. Балки розширюються від 6 мм в центральній частині до 10 мм на кінцях горизонтальної і горішньому кінці вертикальної балок, і до 14 мм на нижньому кінці вертикальної балки. Горішній кінець вертикальної балки прикрашений стилізованим зображенням сонячних променів – стилізованого натяку на сяйво Святого Духу, на кінцях рамен – написи **іс. хс.** під титлами.

Внутрішній латинський хрест 23x17 мм має розділене середохрестя дванадцятьма промінцями до 4 мм завдовжки, стоїть на рівному ґрунті, Голгофа позначена схематично промінцями або рисочками. Під долом Голгофи ґратчастий візерунок.

Зворотний бік – без написів і зображень.

Це – третій натільний хрест з території Богородицької фортеці і її посаду котрий з високою долею вірогідності може бути віднесений до запорозьких козацьких хрестів. Крім того, в поточному році три подібних хрести були знайдені О.М.Шульгою біля вищезгаданого с. Карабинівка і передані автору. Артефакт з посаду Богородицької фортеці надзвичайно близький як до знахідок Д.Яворницького „із запорозьких поховань, так і до предмета з зібрання братів Зінкевичів” (мал. 1.4). Хрест має дуже близькі аналогії у козацькій запорозькій кам'яній надмогильній пластиці, зокрема серед хрестів з кінцями балок у вигляді трикутника або трапеції з с. Мар'янське, опублікованих В.В.Тітовим [29, с.47].

Всебічне опрацювання зібрання натільних хрестів, що походять з території Богородицької фортеці (а також її історичних попередників і наступників) є визначною комплексною складовою у відродженні української ставрографії, оскільки саме через дослідження археологічних артефактів можливе прочитання тих сторінок вітчизняної історії, джерельна база котрих або знищена, або змінена.

Сьогодні специфіка українського православ'я до приєднання Київської митрополії до Московського патріархату досліджена лише в окремих аспектах,

зокрема в організаційних моментах, церковному будівництву, віротерпимості, демократичності тощо [12], тоді як стан вивчення особливостей запорозького віросповідання відомий набагато гірше через недостатність джерельної бази. До речі, запорожці наприкінці XVII ст. періодично не вважали себе в достатній мірі українцями, «бо не в малоросійському знаходились горизонті» [27, с.112]. Тому комплексні дослідження в галузі як української, так і запорозької ставрографії посідають одну з важливих ролей національної автентичності. Проте ці студії ускладнюються відсутністю узагальнюючих праць із всебічного вивчення запорозьких некрополів від місцерозташування і надмогильних споруд до супроводжуючого інвентарю і способів тілопокладення.

Ще одним ускладнюючим фактором є певний розрив з сучасною російською археологією і етнографією, оскільки російськими археологами і етнографами зафіксовано відсутність натільних хрестів в поховальному обряді окремих регіонів і на початку XX століття [26]

Особливості поховального обряду запорозького козацтва досліджені недостатньо: до початку 1990-х впущені в кургани поховання XVII-XVIII ст. стисло описувалися, узагальнення матеріалів на загальноукраїнському рівні із зрозумілих причин було відсутнім. Цвинтарі цього хронологічного відтинку знищувалися новобудовами або господарськими чи побутовими спорудами. Разом з тим відомо, що переважна більшість т.зв. „запорозьких поховань” – безінвентарні. Про це свідчать і матеріали археологічних розкопок Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ у 1980-х рр., і дослідження З.П.Маріної й В.А.Ромашка на Криворіжжі [24, с.320-345].

На сьогодні отримані перші пояснення цього – в існуванні канонічної заборони ще від XII ст. на покладення християнських святинь у могилу разом з померлим. Обов'язковість одягання натільного хреста при хрещенні на території Московської держави з'являється лише у XVII ст. після видання Требника патріарха Філарета. Аналіз писемних джерел XI-XV ст. визначено показує, що на Русі аж до XIV ст., коли основою поховальної практики стає чернечий стереотип поховання, не існувало єдиних обов'язкових вимог до поховального обряду [25, с.112]. Спостережене археологами розмаїття форм поховання XI-XVIII ст. відображає не низький ступінь церковності суспільства, а реальний стан справ в царині нормативів церковного поховального обряду: Київська митрополія була приєднана до Московської патріархії у 1685 р. і з цього часу на території сучасної України (а на Запоріжжі – з 40-х років XVIII ст.) почалися асиміляційні процеси в обрядності, котрі скінчилися тільки у XIX ст. Саме з цього часу в поховальному каноні з'являється необхідність поміщення з небіжчиком специфічного супроводжуючого інвентарю: натільного хреста тощо.

Дослідження ставрографічних приватних і державних зібрань регіону відкривають нову сторінку в дослідженні етнічної історії Придніпров'я, оскільки територія Богородицької фортеці (Самарі) і нижнього Присамар'я посідає чільне місце, оскільки саме прикордоння є місцем взаємопроникнення і самоідентифікації різнопланових культур Сходу і

Заходу, Півдня і Півночі, найцікавішим з проявів якого є Вольності Війська запорозького низового.

Бібліографічні посилання:

1. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Д., 2000. – 156 с.
2. Векленко В.А. Собрание нательных крестов с территории Богородицкой крепости // Ставрографический сборник. Книга III. Сб. статей. – М., 2008.
3. Векленко В.О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.І.Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук, статей. – К., 2003. – Вип.12. – С.38-44.
4. Векленко В.О. Знахідки барочних хрестів з території Богородицької фортеці // Гуманітарний журнал. – 2003. – №1. – С.56-60.
5. Векленко В.О. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Д.: ДНУ, 2002. – С.135-150.
6. Векленко В.О. Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. Наук. статей. – К., 2007. – Вип.16.
7. Векленко В.О. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. Наук. статей. – К., 2006. – Вип.15. – С.58-62.
8. Векленко В.О. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2005. – Вип.14. – С.110-114.
9. Векленко В.О. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці у Присамар'я // Вісник Дніпропетровського університету. – Д., 2004. – Вип.12. – С.135-140.
10. Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С.51-68.
11. Векленко В.О., Ковальова І.Ф. Шалобудов В.М. Археологічне вирішення дискусій стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк., 2004. – Вип.8/9. – С.190-221.
12. Історія релігії в Україні: у 10 т. Українське православ'я. – К., 1997. – Т.2.
13. Ковальова І.Ф. Д.І. Яворницький – археолог Запоріжжя // Гуманітарний журнал. – 2002. – С.60-62.
14. Ковальова І.Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927-1933 рр. // Проблеми археології Подніпров'я. – 2003. – С.4-13.
15. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Археологічні дослідження 2005 року на посаді містечка Самарь-Богородицької фортеці // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2006. – Вип.14.
16. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2007.
17. Ковальова І.Ф. Шалобудов В. М., Векленко В. О. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах. Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2005. – Вип.1. – С.21-35.
18. Ковальова І.Ф. Шалобудов В.М. Нові знахідки особистих печаток в Богородицькій фортеці // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Д.: НГУ, 2005. – Вип.2. – С.17-23.
19. Ковалева Й.Ф. Днепровгесовская археологическая экспедиция НКПроса УССР, 1927-1932 годы. Диссертация кандидата исторических наук. – Д., 1971.
20. Ковалева Й.Ф., Шалобудов В.Н. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С.44-50.

21. Кузик Т. Л. Відомості про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку // Січеславський альманах: Зб. наук, праць з історії укр. козацтва. – Д., 2006. – Вип.2. – С.27-35.
22. Маріна З.П. Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С.30-34.
23. Маріна З.П. Типологія керамічних виробів XVII-XVIII ст. з території Богородицьком фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип.14. – С.55-60.
24. Маріна З.П., Ромашко В.А. Матеріали XVIII ст. з розкопок в с. Миколаївка на Дніпропетровщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.,2006. – Вип.15. – С.47-52.
25. Мусин А.О распространении христианства в древней Руси IX-XIV веков на основе данных археологии и письменных источников // <http://www.biblicalstudies.ru/НС/4.html>
26. Проблемы комплексного изучения церковных и монастырских некрополей. Сб. науч. трудов / Под ред. А.К.Станюковича. – Звенигород, 2003.
27. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Д., 1994.
28. Строкова Л.В. Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927-1932 гг. // Древности степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Д., 1983. – С.28-32.
29. Тітов В.В. Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип.11. – С.45-48.
30. Харитоновна О. В. Стекланне гутне изделия из городка Самарь // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доповідей V міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14-16 квітня 2006 р).
31. Шалобудов В.М. Аналіз артилерійських боєприпасів з території Богородицької фортеці // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – Д., 2005. – Вип.13. – №6.
32. Шалобудов В.М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К, 2006. – Вип.15. – С.62-68.
33. Шалобудов В.М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я //Вісник Дніпропетровського університету. - Серія: Історія та археологія. – Д., 2006. – Вип.15. – Д., 2007. – С.214-226.
34. Шалобудов В.Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С.123-134.
35. Шалобудов В.Н. Особенности денежного обращения XVII-XVIII веков в Нижнем Присамарье // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – №2/2002-1/2003. – С.183-186.